

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

**С Е Р І Я
«ІСТОРІЯ ТА ГЕОГРАФІЯ»**

В И П У С К 58

ХАРКІВ
2020

З М І С Т

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бадєєва Л. І.	ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921)	5
Богдашина О. М.	МАЛОВІДОМІ ЕПІЗОДИ З ЖИТТЯ М. М. КОВАЛЕВСЬКОГО	15
Бондар Н. О., Кошкіна О. І.	РАДЯНСЬКЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОЧОЇ СИЛИ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.: ВІД МІЛІТАРИЗАЦІЇ ДО ВИРОБНИЧИХ АРТІЛЕЙ	23
Вановська І. М.	КИЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОКРУГ У 1862–1914 РОКАХ	27
Дьякова О. В., Бондаренко А. Б.	ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ЗБРОЙНИХ СИЛ ГЕТЬМАНАТУ	33
Олійник Ю. О., Мельникова О. В.	ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРАВА НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	37
Подрез Ю.В., Оліцький В.О.	ЕКОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ЗМІН У ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ ТА ФОРМАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1990 – 2000-і роки)	43
Стешенко Н. Л., Бородай А. В., Чоста К. С.	ДЕПОРТАЦІЯ БОЙКІВ НА ДОНБАС 1951 р.: ПРОБЛЕМИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ОЧИМА СВІДКІВ	51

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Олійник О. М., Бондаренко Н. О.	ГЕНЕЗА ТА СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ ПОКОЛІНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ	56
Мірошніченко С. В.	АЛГОРИТМ УПРОВАДЖЕННЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ПРИ ВИКЛАДАННІ КУРСУ «ІСТОРІЯ СТАРОДАВНІХ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ»... ..	63
Ніколаєнко О. О.	КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОК У МІСТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	70
Мараховська Е. В.	КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІЗНЬОРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ ЯК РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КРИЗИ СИСТЕМНИХ ЦІННОСТЕЙ	76
Єрьомін В. І.	ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІГИ 1893-1914 рр. У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ: ДО ПИТАНЬ ПРО ВИТОКИ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТІЇ	83
Трубчанинов М. А.	РОЗВИТОК МАЛИХ ФОРМ СЕЛЯНСЬКОГО ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В СЕЛАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РОСІЇ В ДОРАДЯНСЬКУ ЕПОХУ	89
Беззубенко А. В.	МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ	99

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Євсєєв С. Є.	ТЮРКСЬКИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ФЕНОМЕНУ КОЗАЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	108
---------------------	---	-----

УДК 929 Ковалевский
DOI 10.34142/2313-2345.2020.58.02

О. М. Богдашина

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ORCID: 0000-0001-8505-5075

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/3096315/olena-bohdashyna/>

МАЛОВІДОМІ ЕПІЗОДИ З ЖИТТЯ М. М. КОВАЛЕВСЬКОГО

У статті О. М. Богдашиної висвітлюються маловідомі факти з приватного життя відомого науковця та громадського діяча М. М. Ковалевського. Зроблено висновок про велику роль матері К. Г. Ковалевської в його дитинстві та молодості. У статті аналізуються стосунки М. М. Ковалевського з Є. М. Ковальською, С. В. Ковалевською, Л. Лоренціні та іншими жінками.

Ключові слова: М. М. Ковалевський, К. Г. Ковалевська, Є. М. Ковальська; С. В. Ковалевська, сімейні традиції, психологія маминого сінка.

The article by O. Bogdashina covers little-known facts from the private life of the famous scientist and public figure M. Kovalevsky. Particular attention is given to the characteristic of the landowner life, noble rules of conduct. Concluded a large role M. Kovalevsky's mother in his childhood and youth. Katerina Ignatievna Kovalevska helped hers on to form a certain model of behavior in life, determined the motivation for his activities, had a significant impact on his mental, moral and aesthetic development. The mother helped her son to form a certain model of behavior in life, determined the directions of his activities in adult life, had a significant impact on his mental, moral and aesthetic development. Tight control by the mother lasted until her death. Unlike most other mother's sons, our hero had personal aspirations, which mostly coincided with his mother's interests: good upbringing, successful education, legal profession, scientific creativity, foreign travel. The father had much less influence on the upbringing of the sole heir.

The article analyzes the relationships of E. Kowalska, S. Kowalewska, L. Lorentzini and other women. The author suggests that Kovalevsky partly subconsciously did not want to marry, preferring freedom in partnership with women. Loneliness contributed to the faster writing of new works by M. Kovalevsky. Despite the frequent visits of friends, Villa Batawa became the best place for him to be creative.

Keywords: M. Kovalevsky; K. Kovalevska; E. Kovalska; S. Kovalevska; L. Lorenzini; family traditions; psychology of mothers son.

Постановка проблеми. Максим Максимович Ковалевський – видатний соціолог, правознавець, історик, етнограф, публіцист, громадський і державний діяч Російської імперії. Про його педагогічну, науково-організаційну, громадсько-політичну творчість написано вже чимало, особливо в останні десятиліття. Між тим його приватне життя висвітлюється менше [3–5, 16–18].

Аналіз актуальних досліджень. С. М. Погодін та інші сучасні дослідники переважно цитують спогади «Моя життя» та інші публікації мемуарного характеру самого М. М. Ковалевського, спогади його друзів та колег, опубліковане листування вченого з іншими людьми. Нами ж, окрім опублікованих джерел, у цій розвідці будуть використані й архівні документи.

Мета статті – часткова переоцінка вже відомих та оприлюднених мало чи не відомих фактів із приватного життя

М. М. Ковалевського, почерпнутих у т. ч. з архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. Майбутній вчений походив з відомого слобідського козацько-старшинського роду. Його батько Максим Максимович Ковалевський-старший – багатий харківський поміщик, неодноразово обирався предводителем дворянства Харківського повіту, довгі роки фактично виконував обов'язки предводителя Харківського губернського дворянства [10, с. 56]. М. М. Ковалевський ніде в мемуарах не пише про любов до батька, тільки виказує повагу. Він пояснює малу участь батька у своєму вихованні таким чином: «Батько був дуже зайнятий справами... Він був прекрасним господарем, вів успішно справи» [10, с. 55]. Роль батька була зведена до мінімуму, тому що він

рідко бував удома, перебуваючи у службових справах у Харкові.

Зовсім інші, дуже емоційні, сповнені любов'ю слова М. М. Ковалевський адресує матері. Максим Максимович пише про неї: «Вона дуже балувала мене, і її смерть була першим моїм великим горем» [10, с. 55]. Фразу про те, що мама «дуже балувала» в мемуарах він пише неодноразово, згадуючи при цьому, як любив у дитинстві фізичні дотики мами, її поцілунки і обійми: «Як єдиного сина, вона дуже балувала мене і привчила до жіночої ласки. Все моє життя я не міг відвикнути від неї» [10, с. 58].

28 серпня 1851 р., тобто на другий день після народження, немовляті довелося відчути сильний фізичний біль. За наполяганням матері професором Харківського університету Т. Ванцетті була проведена отоларингологічна операція. Рішення матері Максим Максимович-молодший пояснює тривогою Катерини Гнатівни за новонародженого із заячою губою, оскільки старший її син народився з дефектами горла і незабаром після пологів помер: «Мати моя боялася, що зі мною повториться те ж, що і з її першим сином» [10, с. 51].

Від народження М. М. Ковалевський був оточений посиленою турботою з боку рідних. Хлопчик «зростав на перших порах худеньким, тендітним і блідим» [10, с. 52]. Мемуарист пише про примусове харчування в дитинстві, не шкодуючи негативних емоцій: «Відгодовували біфштексами, вливали в мене ненависний мені бульйон і змушували ковтати настільки ж неприємні мені яйця всмятку» [10, с. 52]. Прийом такої «дієтичної» їжі сприймався хлопчиком як покарання, на відміну від святкових обідів. М. М. Ковалевський із теплотою згадував про свята в маєтку поблизу Дворічного Кута в Харківському повіті: «Жив мій батько відкритим будинком. На свята збиралася маса гостей... довжелезний стіл заставлявся провізією. Я часто страждав на нетравлення шлунку від непомірної їжі. Мене за це карали» [10, с. 57].

Із дитинства М. М. Ковалевський звик до переїдання, великих святкових столів, переповнених смачними стравами. Надлишок смачної їжі допомагав йому компенсувати поганий настрій позитивними емоціями

від її вживання. Ненажерливість посилювалася, коли в присутності 13-річного сина помер Максим Максимович старший «завдяки недотриманню дієти» [10, с. 55]. Максим Максимович-молодший, копіюючи батька, вже дорослим часто влаштовував святкові застілля [10, с. 229]. Схильний до повноти, а після 35 років – вже огрядний, Максим Максимович періодично сідав на дієту [10, с. 513]. Утім, зменшення ваги тіла швидко компенсувалися новими кілограмами через порушений обмін речовин, діабет та інші хронічні захворювання. М. М. Ковалевський все життя приділяв посилену увагу своєму здоров'ю. Спочатку з батьками, а потім самостійно він здійснював щорічні, як правило літні, поїздки до Карлсбаду, іноді на інші курорти (Святогірський монастир, острів Лідо, озеро Комо) [10, с. 77, 508–509, 519; 11, с. 7].

У спогадах М. М. Ковалевський неодноразово підкреслює, що виховання здійснювалося переважно матір'ю, Катериною Гнатівною. Саме мати сформувала його як різнобічну особистість. Зокрема вона сприяла музичній і художній освіті сина, прищепила йому любов до опери, музеїв, подорожей. Мемуарист пише про це: «Мати моя була не тільки жінкою розумною, але й жінкою зі смаком і талантом. Вона непогано малювала, грала на фортепіано і співала приємним меццо-сопрано. Вона зберегла культ італійської оперної музики... І згодом, живучи зі мною в Берліні й у Парижі, вона знаходила велике задоволення у відвідуванні опер і концертів. Під час моїх перших поїздок, ще хлопчиком, за кордон я в її товаристві відвідував картинні галереї Берліна, Дрездена і Мюнхена та майстерні художників. Ми з нею закупували фотографічні знімки з найбільш відомих картин» [10, с. 58]. У спадкоємця – племінника Є. П. Ковалевського – зберігалися малюнки, вірші й оповідання Катерини Гнатівни [11, с. 7]. М. М. Ковалевський разом із матір'ю відвідав Прагу, Карлсбад, Відень, Мюнхен, Берлін, Париж, Мадрид, низку міст Швейцарії та Італії.

Катерина Гнатівна Познанська після виходу заміж у 23 роки за чоловіка, старшого за неї на 25 років, відійшла від світського життя, переїхавши в маєток чолові-

ка. Вихованню довгоочікуваної дитини вона приділяла весь свій час, отримуючи від цього заняття (ймовірно) велике задоволення. Психологи вважають, що пізні діти (мамі Максима Максимовича було 34 роки, батькові – 59 років) можуть стати талановитими й освіченими, якщо батьки поведуться з ними, як із великим скарбом, балуючи їх і виконуючи всі їхні забаганки, але не забувають при цьому займатися їхнім розвитком. Мати, окрім гувернера та гувернанток, наймала репетиторів з малювання, танців, музики [10, с. 53–54 та ін.].

Максим розумів, що він повинен добре поводитися і відмінно вчитися, бути слухняним, стати (за наполяганням мами) юристом, а не істориком (як хотів сам юнак) або військовим (сімейна традиція). Максим щосили намагався відповідати очікуванням матері. У молодості своє життя він будував, виходячи не з власної, а з маминої точки зору. Так, юнак «зав'язав» із великими дозами алкоголю після однієї зі студентських вечірок у Берліні [10, с. 118]. Мамин вплив позначався і на манері поведінки в суспільстві: «Смак і вміння прийняти у себе моя мати виявляла і в своїх світських відносинах» [10, с. 58]. Усе перебування М. М. Ковалевського в колективі, як у дитячому, так і в дорослому віці, зводилося до того, щоб показувати який він хороший, найкращий. Переважна більшість мемуаристів підкреслює, що Максим Максимович був дуже приємний у спілкуванні, намагався навіть ворогів сильно не зачепити і не образити [11, с. 51–53, 60, 73–75, 84, 114 та ін.; 14, с. 460]. Йому було важко відмовити комусь у проханні (яскравий приклад: на вимогу С. В. Ковалевської зустрічали разом Новий (1891) рік на Мармуровому цвинтарі в Генуї) [15, с. 267]. Бажання догодити майже всім характерно саме для маминого сінка.

Благоговіння перед матір'ю Максим Максимович зберіг на все життя. Окрім періоду дитинства, більшу частину життя учений був не релігійним, відкрито не дотримувався церковних обрядів. Тільки один раз – перед смертю – він висповідався в пам'ять про матір, яка, за свідченням племінника Є. П. Ковалевського, була «самою

його чистою і глибокою прихильністю в житті» [11, с. 46].

За сприятливих соціальних, фінансових, сімейних обставин повинна була вирости «теплична» рослина, що не звикла до праці і яких-небудь зобов'язань у приватному та суспільному житті. М. М. Ковалевський у мемуарах сам визнає, що така небезпека існувала. Однак у 13 років Максим Максимович-молодший зіткнувся з обставинами, які допомогли частково подолати негативні результати материнської гіперопіки. Смерть батька в 1864 р. змусила М. М. Ковалевського стати самостійним, бо «мати злякалася маси неспланиваних боргів, відповідальності за особисте управління маєтком» [10, с. 59]. Підліткові довелося взяти на себе ряд зобов'язань і привчитися до виконання конкретних доручень: «Я став допомагати матері в складанні опікунських звітів і вручати десятирублівки службовцям, ...щоб дати найближчий хід справі... Життя незабаром увійшло в колишню колію, але пережита тривога все-таки принесла свою користь» [10, с. 59].

Таку психологічну травму, як смерть батьків, М. М. Ковалевський пережив по-різному. У зв'язку з тим, що він сприймав батька як «людину похилих років» [10, с. 52], його смерть підліток вважав природною. Відчуваючи сильну любов до мами, Максим Максимович уже дорослим набагато важче пережив її відхід з життя (Катерина Гнатівна переїхала в Москву до сина, де і померла в його присутності) [11, с. 22.] .

Формування психології маминого сінка, як правило, призводить до несприятливого розвитку життєвого сценарію. Однак у випадку з героєм нашої статті це не відбулося в силу низки обставин. Катерина Гнатівна сама була видатною особистістю і зуміла виховати таким же свого єдиного сина. Вона допомогла синові сформулювати певну модель поведінки в житті, визначила напрямки його діяльності у дорослому житті, справила істотний вплив на його розумовий, моральний і естетичний розвиток. Жорсткий контроль з боку матері тривав до її смерті. На відміну від більшості інших маминих сінків, наш герой мав особисті прагнення, які здебільшого збігалися з маминими інтересами: гарне виховання, успішне

навчання, професія юриста, наукова творчість, закордонні подорожі.

Єдиний негативний вплив такої всепоглинаючої любові до сина – це небажання (а може і невміння) М. М. Ковалевського побудувати справжні сімейні відносини, оскільки жодна жінка в його житті навіть наближалася до ідеалу його мами. Він так офіційно і не одружився. Відомі два випадки, коли він вибрав у дружини жінок зі свого соціального кола, хорошої освіти і виховання. Причому в обох випадках він збирався одружитися на фінансово самостійних удовицях: Єлизаветі Миколаївні Солнцевій-Ковальській і Софії Василівні Корвін-Круковській-Ковалевській. У першому випадку категорично перешкодила його мама, яка не бажала бачити невісткою нігілістку і революціонерку [11, с. 23]. До того ж Єлизавета Миколаївна вважала Максима Максимовича тільки другом і товаришем [10, с. 75]. У 1881 р. Є. М. Ковальська буде засуджена до вічної каторги за активну участь у народницьких організаціях.

У розповіді про кохання свого друга К. Маркса до своєї дружини Ж. фон Вестфален показова ремарка М. М. Ковалевського: «Закохався в неї, як можна тільки закохуватися в студентські роки» [10, с. 195]. На нашу думку, ця оцінка є рефлексією першої справжньої любові самого М. М. Ковалевського до Є. М. Ковальської. Саме про справжнє кохання, а не просто бажання інтимної близькості у стосунках із нею мріяв студент 2-го курсу. «Пробудження таємної чуттєвості» М. М. Ковалевський, як сам зізнається у мемуарах, відчув ще гімназістом у стосунках із гувернанткою – бельгійкою Генрієттою Гейзер [10, с. 52].

У другому випадку інша нігілістка – Софія Василівна Ковалевська – помре у Стокгольмі 29 січня 1891 р. в результаті ускладнення запалення легенів (гнійний плеврит). Батьки обох обраниць М. М. Ковалевського були поміщиками середньої руки, офіцерами у відставці (полковник М. Солнцев і генерал-лейтенант артилерії В. В. Корвін-Круковський). Обидва до моменту сватання вже померли. Тому Максим Максимович питає улюблену жінку прямо: чи бажав вона «скласти щастя» (одружитися). Сам М. М. Ковалевський у листі від 6

лютого 1891 р. на ім'я імператора Олександра III із проханням удочерити доньку від першого шлюбу С. В. Ковалевської, Фуфу, стверджував, що незадовго до своєї смерті 29 січня 1891 р. професорка математики погодилася вийти за нього заміж [21, ф. 1412, оп.10, спр. 988, арк. 2]. Про майбутнє весілля він повідомив своїм знайомим, коли їхав з Болше до Стокгольма [18, с. 114], не підозрюючи, що застане Софію Василівну вже мертвою.

Швидше за все ми ніколи не дізнаємося точно, чим закінчилося освідчення на початку січня 1891 р. в Генуї. За свідченням найкращої подруги А. Ш. Леффлер, єдина вимога Максима Максимовича до майбутньої дружини – залишити викладання в Стокгольмському університеті – була для неї неприйнятною [13, с. 268].

Інтимна переписка між С. В. та М. М. Ковалевськими, яка зберігалася в Є. П. Ковалевського, за рішенням племінника, не була надрукована [9, с. 477]. Тому опубліковане листування двох професорів є доволі фрагментарним і містить лише офіційні відомості. За словами А. Ш. Леффлер, відома математик не хотіла вдруге виходити заміж: «Про свої стосунки з М. вона сказала мені тільки одне: вона вирішила ніколи більше не виходити заміж; вона не бажає чинити так, як робить більшість жінок, які за першої нагоди вийти заміж закидають всі свої колишні заняття і забувають про те, що вони вважали раніше своїм покликанням» [13, с. 296]. А. Ш. Леффлер, яка винаймала у Стокгольмі три роки квартиру разом із С. В. Ковалевською квартиру, підкреслювала фанатизм подруги щодо математичних вправ: «Тільки одна робота давала їй задоволення» [9, с. 447].

Щирий друг обох Ковалевських, П. Л. Лавров, у промові 6 квітня 1891 р. у Парижі, присвяченій пам'яті видатного математика, високо оцінював Софію Василівну: «Привабливість світської жінки, що збагатила свій розум різноманітним читанням і досвідом життя» [12, с. 1]. Ця думка збігається з оцінкою самого М. М. Ковалевського про С. В. Ковалевську: «Виняткова за талановитою різнобічністю жінка» [9, с. 397].

Сама С. В. Ковалевська у листі до А. Ш. Леффлер (березень 1888 р.) писала про роль М. М. Ковалевського у своєму житті: «Займає так жахливо багато місця не тільки на дивані, а й у думках... неможливо в його присутності думати ні про що інше, крім нього» [9, с. 447]. А. Ш. Леффлер так характеризувала вимоги свої подруги до коханого: «Вона вимагала такої цілісності й почуттів, яке життя дає тільки в дуже рідкісних випадках, такого повного злиття двох душ, якого їй не вдалося здійснити насправді ні в дружбі, ні пізніше – в коханні. Її любов відрізнялася тиранічним характером: вона не допускала, щоб улюблена нею істота мала будь-які почуття, думки, бажання, спрямовані не на неї» [13, с. 246]. Шведська письменниця підкреслює сумніви С. В. Ковалевської щодо глибини кохання до неї з боку М. М. Ковалевського: «Їй здавалося, що його тягне до неї швидше схилання перед її розумом і талантами... Вона мучила його і себе своїми вимогами, влаштувала йому страшні сцени ревності, вони багато разів абсолютно розходилися в сильному взаємному озлобленні, знову зустрічалися, мирилися і знову різко рвали все відносини» [9, с. 443].

На наше переконання, шлюб навряд чи був би щасливий, бо обраниця не відповідала конкретному материнському образу; до того ж великими егоцентристами були обидва. Щось схоже пише і Є. П. Ковалевський про відносини дядька із С. В. Ковалевською: «Цей союз не відбувся, і навряд чи він навіть міг бути особливо щасливим: занадто самотні й великі були обидві особистості» [11, с. 31].

А. Ш. Леффлер взагалі називає причиною сварок коханців публічне визнання С. В. Ковалевської як кращого математика Європи: «Хоча вони про це ніколи не говорили, але вона помічала охолодження в ньому... саме в той час, коли найсильніша взаємна симпатія вабила їх нестримно один до одного. Вона вдалася до... пристрасної гонитви за славою і відзнаками» [13, с. 265]. 12 грудня 1888 р. С. В. Ковалевська отримала премію Бордена з рук Президента Паризької академії наук П. Жансена за відкриття третього класичного випадку розв'язання задачі про обертання твердого

тіла навколо нерухомої точки. «Її надмірно славили, нею захоплювалися і пишалися. Її самолюбство знаходило щоденне задоволення в похвалах, що розсипалися на її рахунок», – згадував М. М. Ковалевський [9, с. 395].

Після чергового з'ясування відносин Максим Максимович виїхав з Парижа до Болєе наприкінці грудня 1888 р., а Софія Василівна вже без нього в Парижі весь січень 1889 р. брала участь у різних урочистостях на свою честь. А. Ш. Леффлер фактично засуджує таку поведінку подруги: «Вона була героїнею дня, переходила постійно з одного святкування на інше, вислуховувала тости за здоров'я і відповідала на них, приймала і робила з ранку до ночі візити, і не могла майже жодної хвилини присвятити людині, яка приїхала сюди спеціально за тим, щоб бути присутньою на її святі» [13, с. 267].

До вирішення питання про опіку Софія Ковалевська-молодша проживала у родині професора Й. А. Г. Гюльдена. Листи Фуфи до М. М. Ковалевського (березень 1891 – вересень 1894 рр.) засвідчують не лише велику вдячність дівчинки за щомісячні кошти для її проживання [22, ф. 230, од. сх. 298, арк. 3-4] (Стокгольм) та приватні уроки (від мов – німецької, французької, шведської, алгебри і геометрії до верхової їзди), милі подарунки до свят, а й щирі прихильність до нашого героя. Майже всі листи, що збереглися, розпочинаються так: «Милий Максиме Максимовичу», а закінчуються: «Ваша Фуфа» [2, ф. 603, оп. 1, спр. 127]. Лише під тиском брата свого батька О. О. Ковалевського, а надто Ю. В. Лермонтової, яку Фуфа називала своєю другою мамою, дівчина в січні 1894 р. погоджується на переїзд до Росії [2, ф. 603, оп. 1, спр. 127, арк. 10-11].

Викликаний телеграмою до Стокгольма, М. М. Ковалевський не застав Софію Василівну в живих. Він брав участь в організації похорону та як «єдиний росіянин» [9, с. 391] виступив 4 лютого 1891 р. на Новому (Північному) кладовищі із прощальним словом французькою мовою. У цій короткій промові не було жодного натяку про померлу як кохану жінку [9, с. 405]. У 1893 р. М. М. Ковалевський видав

«Литературные сочинения» С. В. Ковалевської [8], де він зображений в образі професора М. М. Званцева з «Отрывка из романа, происходящего на Ривьере».

Припускаємо, що смерть С. В. Ковалевської 29 січня 1891 р. Максим Максимович пережив відносно легко. Принаймні в численному листуванні з родичами і друзями (за винятком К. П. Леткової) не знайшлося місця рядкам про біль втрати. У листі з Парижа від 14 березня 1891 р. до К. П. Леткової він описував свій душевний стан по-іншому: «Несподівана смерть Софії Василівни для мене велике горе. У нас встановилися за останні два роки відносини найтеплішої дружби, вільної будь-якої брехні і кривляння...» [22, ф.230, од.сх. 298, арк.1–1 зв.]. Із Венеції 29 жовтня 1891 р М. М. Ковалевський пише О. І. Чупрову: «Що сказати тобі про моє життя-буття. Воно протікає, як і раніше, на самоті і в заняттях, але сонце гріє, море відбиває його промені, Венеція незмінно чарівна» [10, с. 488].

Незабаром після смерті матері, яка жила із сином у його московській квартирі, стався казус: жінка, яку М. М. Ковалевський привів на ніч, обікрала його на дві тисячі рублів (сума в середині 1880-х років велика). Листи О. Попової, що зберігаються у фонді Ковалевських у ЦДІАК, містять її зізнання у скоєному злочині, новину про її вагітність. Її листи перестають надходити нашому герою після висилання жінки з Москви на сибірську каторгу. Найімовірніше, ця жінка загинула під час пішого етапування засуджених [23, ф. 1814, оп. 3, спр. 11].

Після цього (крім, звичайно, С. В. Ковалевської) Максим Максимович зазвичай знаходив жінок низького походження, яких він просто утримував [23, ф. 1814, оп. 3, спр. 5, 12, 14; 6, ф. 451, од. сх. 4]. Це були селянки його маєтку в Харківській губернії, покоївки з готелів. Покинута іншим чоловіком Ніна П. зустріла в готелі нашого героя і декілька місяців подорожувала з ним по Італії [6, ф. 451, од. сх. 4, арк. 115]. Повідомляючи, що ця жінка сама його покинула, М. М. Ковалевський радів у листі від 10 квітня 1881 р. до І. І. Янжула: «Думаю про книги більше, ніж про неї... Все, що не робиться, все на краще» [20, ф. 587, оп. 1,

спр. 258, арк. 30-30 зв.]. Будучи логіком і перфекціоністом, М. М. Ковалевський вважав для себе найкращим варіантом вільні від зобов'язань сексуальні відносини між чоловіком і жінкою. Такий тип стосунків забезпечував можливість бути психологічно автономним, а, отже, не відчувати глибоких почуттів до жінки, що можуть спричинити біль (єдиний випадок – відмова Є. М. Ковальської бути юнакові кимось більше, ніж другом).

Серед низки цих утриманок більше 15 років, до кінця життя вченого, затрималася звичайна продавчиня квітів із Сицилії [7, с. 127] Луїза Лоренціні, з якою М. М. Ковалевський познайомився не пізніше літа 1900 р. У листі до О. І. Чупрова від 10 серпня 1900 р. він уже передає від неї привіт своєму другові [10, с. 496]. Малограмотна, негарна, дуже худа, на противагу огрядному М. М. Ковалевському, Луїза була екстравагантною у спілкуванні й одязі (наприклад, вона носила золоті браслети на ногах) [7, с. 128]. Зі своєю цивільною дружиною М. М. Ковалевський не оформив офіційного шлюбу – і це більш ніж за 15 років майже спільного життя. Його племінник пояснює це також її простим соціальним походженням [11, с. 22]. Вважаємо, що проблема полягала не лише в соціальній нерівності. У листуванні М. М. Ковалевського з різними людьми чітко прослідковується поблажлива іронія стосовно Луїзи: він часто називав її водевільними іменами: Джорджетта (Жижетта, Джижетта) [10, с. 496, 498-499, 512, 516 та ін.]. У спогадах родичів, колег, студентів М. М. Ковалевського знаходимо принизливі й іронічні характеристики Луїзи як звичайної утриманки, невисокі оцінки її зовнішнього вигляду, рівня культури і загальних знань [1, ф. 352, од. сх.1851, арк.9; 22, ф.289, спр.71, арк. 19-20]. М. М. Ковалевський у листі до О. І. Чупрова (січень 1905 р.) описує проведення часу нею так: «Живе, розкошуючи на своїй віллі в товаристві M-elle Bonard, багато вчиться, старанно граючи на фортеп'янах, катається зі мною в Сан-Ремо» [10, с. 500]. Про її музичні заняття він писав: «Вона поглинута музикою, мріє про славу й успіхи, але часом вередує, проте, як і раніше, чарує моє серце» [10, с. 500].

Іноді коханці подорожували окремо. Максим Максимович в одному з листів до О. І. Чупрова 1905 р. повідомляє: «Жіжетті так подобається життя на власній віллі, що без бажання думає про переїзд до Парижа» [10, с. 518]. Про те, що Максим Максимович дуже швидко став обтяжуватися постійною присутністю Луїзи, свідчить і його купівля не пізніше листопада 1900 р. [10, с. 498] окремої вілли Miramar на мисі Сен-Жан-Кап-Ферра (Saint-Jean-Cap-Ferrat). Цей красивий будинок із терасою за півгодини пішки від вілли Батаві Больє-сюр-Мер зберігся досі і здається відпочивальникам у сезон.

Ще раніше (в 1888 році) М. М. Ковалевський купив собі віллу Батава (Batava) за адресою: Больє-сюр-Мер (Beaulieu-sur-Mer), boulevard Marinoni, 10. В одному з листів він підкреслює: «Ніде я не працював і не працюю краще, як тут, і ніде не відчуваю себе бадьоріше» [20, ф. 323, оп. 1, од. сх. 221, арк. 46]. Вченому, який багато пише, потрібна тиша й вільний простір, навіть у будинку, де багато кімнат і легко загубитися. Через свій спосіб життя, часте спілкування з численними друзями Максим Максимович часто страждав від нестачі часу на наукову творчість [10, с. 496, 512 та ін.]. В одному з листів до О. І. Чупрова від 23 січня 1901 р. він пояснював затримку з його написанням терміновою коректурою однієї зі своїх книг, а також гостюванням у своєму будинку (16 днів) професора Брюссельського університету Гільома Де Грефа і щоденними довгими пообідніми візитами голови Міжнародного соціалістичного бюро Е. Вандервельде [10, с. 501].

Самотність сприяла більш швидкому написанню М. М. Ковалевським нових праць. Незважаючи на часті візити друзів, вілла Батава стала для нього найкращим місцем для творчості. У листі до О. І. Чупрова від 13 квітня 1900 р. Максим Максимович визнавав: «Ніде не працюється так, як у Больє» [10, с. 495]. У листі до іншого професора Московського університету, О. М. Веселовського, він прямо пише: «У моєму холостяцькому існуванні є і своя хороша сторона – це повна свобода» [20, ф. 80, оп. 1, спр. 119, арк. 39 зв.]. Ще чіткіше визначив стиль його життя С. С. Алексєєв: «Ковалев-

ський був пан, який полюбляв найбільше в житті незалежність» [22, ф. 289, од. сх. 71, арк. 15].

Домашній арешт М. М. Ковалевського у Карлсбаді Л. Лоренціні проводить разом зі своїм коханцем. Із ним вона виїжджає з Австро-Угорщини до Росії. Після повернення в Росію в лютому 1915 р. М. М. Ковалевський винайняв Луїзі у Петербурзі окрему, за півгодини пішки від своєї, невелику квартиру на вул. Казанській. Вона ж, у свою чергу, з'являлася перед Максимом Максимовичем тільки після його дзвінка або листа [22, ф. 289, од. сх. 71, арк. 19].

Після похорону М. М. Ковалевського на Нікольському цвинтарі Олександрівської лаври (Петербург) 26 березня 1916 р. Л. Лоренціні надрукувала в газеті «Речь» від 3 квітня 1916 р. слова подяки всім, хто висловив їй співчуття у зв'язку з втратою чоловіка. Коханка, зрозуміло, не мала права писати про себе, як про дружину, тому що ні церковним, ні цивільним шлюбом вона не була пов'язана з небіжчиком [19, Речь. 1916, № 92. 3 апр. С. 6; передрук.: 24, Южный край. 1916. № 13297. 4 апр. С. 2].

Висновки. З дитинства хлопчик оточений всепоглинаючою материнською любов'ю. Для Катерини Гнатівни син став фактично головним чоловіком в її житті, її надією, а після раптової смерті чоловіка – її опорою, захисником. Будучи вже дорослим, фінансово самостійним, успішним чоловіком М. М. Ковалевський, не знайшов сил (або не бажав) зменшити психологічну залежність від матері, що постійно перебувала при ньому: гімназистові, студентові, магистрові, приват-доцентові. До своєї смерті мама залишалася найважливішою людиною в житті М. М. Ковалевського, була запорукою його впевненості та емоційної захищеності.

Виглядає дуже імовірним неусвідомлена до кінця втеча від шлюбу, оскільки М. М. Ковалевський бачив у дитинстві взірць батька, який часто бував у Харкові й у поїздках, мати перебувала в маєтку. Навряд чи спілкуванню батьків сприяла 25-річна різниця у віці. Шлюб батьків швидше за все був патріархальним, а Максим Максимович-молодший був вихований в епоху реформ 1860-х рр. і тому легше дивився на

цей суспільний інститут. М. М. Ковалевський частково підсвідомо не хотів одружуватися. На наше переконання, він не був готовий до таких сімейних чи партнерських відносин, які вимагають самопожертви та реальної емоційної близь-

кості. Багатий, добре вихований та освічений харизматичний чоловік, який займав високе становище в суспільстві, він тонко відчував потреби жінки та вмів очаровувати. При цьому він був непридатний для щасливого шлюбу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Будинку Плеханова. Російська національна бібліотека, м. Санкт-Петербург.
2. Архів Російської Академії наук, м. Москва.
3. Богдашина Е. Н. (2015). Роль семейных традиций в жизненном сценарии М. Ковалевского. *Ейдос*, 8, 269–278.
4. Богдашина Е. Н. (2019) М. М. Ковалевский: особенности интеграции ученого в мировое научное сообщество. *Харківський історіографічний збірник*, 17, 16–26.
5. Богдашина Е. Н. (2016). Максим Ковалевський: похід у владу. *Історик і влада*. Київ, 415–434.
6. Відділ писемних джерел Державного історичного музею, м. Москва.
7. Дойков Ю. В. Питирим Сорокин. Человек вне сезона. Биография. (2008.) Т. 1. (1889–1922). Архангельск.
8. Ковалевская С. В. (1893) Литературные сочинения. Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича.
9. Ковалевская С. В. (1961). Воспоминания и письма. Москва : Изд-во АН СССР.
10. Ковалевский М. М. (2005). Моя жизнь : Воспоминания. Москва : РОССПЭН.
11. М. М. Ковалевский: учёный, гос. и обществ. деятель и гражданин (1917). Петроград : Т-во А. Ф. Маркс.
12. Лавров П. Л. (1891). Русская развитая женщина. В память Софье Васильевне Ковалевской. (прочитано на собрании 6 апреля 1891 г. в Париже). Женева: Вольная рус. тип.
13. Леффлер А. Ш. (1893). Софья Ковалевская: воспоминания А. Ш. Леффлер, герцогини ди-Кайянелло. Санкт-Петербург : Ред. журн. «Северный вестник».
14. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы (1989). Москва: Худож. лит. Т. 2.
15. Переписка С. В. Ковалевской и Г. Mittag-Lefflera (1984). Москва : Наука.
16. Погодин С. Н. (2001). М. М. Ковалевский и его взаимоотношения с близкими. *Максим Ковалевский и современная общественная мысль* : К 150-летию со дня рождения М. М. Ковалевского : тез. докл. науч. конф., 20-21 сент. 2001 г. Санкт-Петербург, 2021. С. 48-51.
17. Погодин С. Н. М. М. Ковалевский. Санкт-Петербург : Нестор, 2005.
18. Погодин С. Н. (1998). Несостоявшийся брак. *Вопросы истории*, 3, 142–146.
19. Речь. 1916.
20. Російський державний архів літератури і мистецтва, м. Москва.
21. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург.
22. Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкинський Дім) РАН, м. Санкт-Петербург.
23. Центральний державний історичний архів, м. Київ.
24. Южный край (1916).

REFERENCES

1. Arkhiv Budynku Plekhanova. Rosijs'ka natsional'na biblioteka, m. Sankt-Peterburh.
2. Arkhiv Rosijs'koi Akademii nauk, m. Moskva.
3. Bohdashyna E. N. (2015). Rol' semejnykh tradicij v zhiznennom scenarij M. Kovalevskogo. *Ejdos*, 269-278 [in Russian].
4. Bohdashyna E. N. (2019). M. M. Kovalevskij: osobennosti integracii uchenogo v mirovoe nauchnoe soobshhestvo. *Kharkivs'kyj istoriohrafichnyj zbirnyk*, 17, 16-26 [in Russian].
5. Bohdashyna E. N. (2016). MaksymKovalevs'kyj: pokhid u vladu. *Istoryk i vlada*. Kyiv, 415-434 [in Ukrainian].
6. Viddil pysemnykh dzherel Derzhavnoho istorychnoho muzeiu, m. Moskva.
7. Dojkov Yu. V. Pitirim Sorokin. Chelovek vne sezona. Biografiya. (2008.) T. 1. (1889–1922). Arxangel'sk [in Russian].
8. Kovalevskaya S. V. (1893) Literaturnyesochineniya. Sankt-Peterburh: Tip. M. Stasyulevicha [in Russian].
9. Kovalevskaya S. V. (1961). Vospominaniya i pis'ma. Moskva :Izd-vo AN SSSR [in Russian].
10. Kovalevskij M. M. (2005). Moya zhizn': Vospominaniya. Moskva: ROSSPE'N [in Russian].
11. M. M. Kovalevskij: uchyonyj, gos. i obshhestv. deyatel' i grazhdanin (1917). Petrograd : T-vo A. F. Marks [in Russian].
12. Lavrov P. L. (1891). Russkaya razvitaya zhenshhina. V pamyat' Sof'e Vasil'evne Kovalevskoj. (prochitano na sobranii 6 aprelya 1891 g. v Parizhe). Zheneva: Vol'nayarus. tip. [in Russian].
13. Leffler A. Sh. (1893). Sofya Kovalevskaya: vospominaniya A. Sh. Leffler, gercogini di Kajyanello. Sankt-Peterburg: Red. zhurn. «Severnijvestnik» [in Russian].
14. Ovsyaniko-Kulikovskij D. N. Literaturno-kriticheskie raboty (1989). Moskva: Xudozh. lit. T. 2. [in Russian].
15. Perepiska S. V. Kovalevskoj i G. Mittag-Lefflera (1984). Moskva: Nauka. [in Russian].
16. Pogodin S. N. (1991). M. M. Kovalevskij i ego vzaimootnosheniya s blizkimi. Maksim Kovalevskij i sovremennaya obshhestvennaya mysl': K 150-letiyu so dnya rozhdeniya M. M. Kovalevskogo: tez. dokl. nauch. konf., 20-21 sent. 2001 g., 48-51 [in Russian].

17. Pogodin S. N. (2005). M. M. Kovalevskij. Sankt-Peterburg : Nestor [in Russian].
18. Pogodin S. N. (1998). Nesostoyavshijsya brak. *Voprosy istorii*, 3, 142–146 [in Russian].
19. Rech' (1916).
20. Rosijs'kyj derzhavnyj arkhiv literatury i mystetstva, m. Moskva.
21. Rosijs'kyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv, m. Sankt-Peterburh.
22. Rukopysnyj viddil Instytutu rosijs'koi literatury (Pushkyns'kyj Dim) RAN, m. Sankt-Peterburh.
23. Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv, m. Kyiv.
24. Yuzhnyj kraj (1916) [in Russian].

УДК 94 (477)

DOI 10.34142/2313-2345.2020.58.03

Бондар Н.О.

кандидат історичних наук, доцент кафедри
ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін
Харківського національного технічного університету
сільського господарства імені Петра Василенка
ORCID: 0000-0003-3449-5884

Кошкіна О.І.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук
Харківського національного університету будівництва та архітектури
ORCID: 0000-0003-1123-5411

РАДЯНСЬКЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОЧОЇ СИЛИ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.: ВІД МІЛІТАРИЗАЦІЇ ДО ВИРОБНИЧИХ АРТІЛЕЙ

У статті розглянуто еволюцію форм організації використання масової робочої сили у першій половині 1920-х рр. В умовах лібералізації економіки відбувалося поєднання ринкових форм організації праці з державним контролем.

У період «воєнного комунізму» однією з форм організації трудових ресурсів були «революційні армії праці» і «трудові частини», залучення яких до роботи ґрунтувалося на принципі «загальної трудової повинності». Лібералізація економіки призвела до створення на їх базі державних трудових артілей, які були об'єднані в державне акціонерне будівельне товариство «Стандарт», що проіснувало до травня 1927 р.

Ключові слова: трудова армія, трудові частини, трудові артілі, акціонерні товариства.

In the context of the transition to a new economic policy, the Soviet government faced the problem of using the mass labor force. During the period of "war communism" one and its forms were "revolutionary armies of labor" and "labor units", whose involvement in work was based on the principle of "universal labor service." The liberalization of the economy required a new approach to solving the problem of using the mass labor force. This article is devoted to the study and reconstruction of this process. On the basis of previously operating paramilitary labor units, labor units were created, which were transferred to the jurisdiction of the People's Commissariat of Labor. Until December 1921, their activities were carried out in the context of ongoing labor mobilizations. To stop this practice, the Soviet government decides to disband labor units and create state labor artels on their basis, which were united into the All-Russian Association of State Workers Artels. Even in the conditions of economic liberalization, the state, creating an association, was not going to relinquish control over the use of mass labor. Therefore, in the regions, this process was perceived to formally rename labor units. To organize a mass labor force, the state is trying to attract entrepreneurs. For this purpose, the All-Russian Association of State Workers Artels is being reorganized. On its basis, a Russian joint-stock company of construction, transport, cargo and procurement works was created, the founders of which were government bodies and private individuals. However, it lasted for several months. The state did not allow private capital to exercise control over the organization of the mass labor force. In the spring and summer, the joint-stock company was reorganized into a joint-stock construction company "Standard", the shareholders of which were only state bodies, all private persons were removed from its structure. In this form it existed until May 1927. Reorganization of forms of organization and use of mass labor in the first half of the 1920s. was intense. In the conditions of economic